

Jidišisčių paieškos ir atradimai

The Search for and Discovery of Yiddishist Women

Apie Saulės Valiūnaitės disertaciją „Jidišistės ir jų indėlis į sekuliaraus žydiškumo formavimą ir puoselėjimą tarpukario Vilniuje“ ir jos gynimą / On Saulė Valiūnaitė’s Doctoral Thesis “Yiddishist Women and their Contribution to the Formation and Presentation of Secular Jewishness in the Interwar Vilna“, and its Defense

Lina Häll

Doktorantė
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
El. paštas: lina.hall@if.stud.vu.lt

2025 m. rugsėjo 19 d. Vilniaus universiteto Istorijos fakultete vyko Saulės Valiūnaitės mokslo disertacijos „Jidišistės ir jų indėlis į sekuliaraus žydiškumo formavimą ir puoselėjimą tarpukario Vilniuje“ gynimas. Tyrimas buvo rengtas 2021–2025 metais, jam vadovavo prof. dr. Jurgita Verbickienė. Gynimo tarybą sudarė: pirmininkas dr. Darius Staliūnas (Lietuvos istorijos institutas), prof. dr. Gennady Estraiikh (Niujorko universitetas, JAV), doc. dr. Kamil Kijek (Vroclavo universitetas, Lenkija), doc. dr. Cecile Kuznitz (Bardo koledžas, JAV) ir doc. dr. Dovilė Troskovaitė (Vilniaus universitetas). Disertacijos gynimas vyko anglų kalba.

Disertacijos gynimo tarybos pirmininkas dr. D. Staliūnas pradėjo renginį patvirtindamas, kad disertantė pateikė visus disertacijos gynimo procesui reikalingus dokumentus ir pakvietė S. Valiūnaitę pasisakyti. Ši savo pristatymą pradėjo retoriniu klausimu: kokios asmenybės dažniausiai siejamos su žydiškuoju Vilniumi? Žinoma, atsakymuose dažniausiai turbūt aptiktume Vilniaus Gaono, Avraomo Sutzkeverio ir kitų vyrų vardus, o moterų tokiame sąrašė veikiausiai nebūtų daug. Tai, kaip nurodė S. Valiūnaitė, pabrėžia nuolatinį lyčių disbalansą, nepaisant pažangos žydų lyčių studijose (angl. *Jewish gender studies*). Disertantės teigimu, daugiausia žinome vyrus, kūrusius jidiš kultūrą, mokyklas ir tikėjusius, kad jidiš kalba ir kultūra yra tie elementai, kurie gali sujungti žydų tautą, tad

verta kelti klausimą, ar moterys taip pat buvo aktyvios jidišizme, kuris suprantamas kaip kalba grindžiamo nacionalizmo forma. S. Valiūnaitės suformuluotas tyrimo tikslas – rekonstruoti žymiausių jidišizmo šalininkų tarpukario Vilniuje biografijas, identifikuoti ir išanalizuoti jų vaidmenį ugdant ir išsaugant žydiškumą.

S. Valiūnaitė pažymėjo, kad ideologinės ribos žydų politiniame ir kultūriniame gyvenime dažnai buvo neaiškios – nedaug sionistų buvo išskirtinai atsidavę hebrajų kalbai, taip pat kaip ne visi bundistai buvo jidišistai. Tai sudarė sunkumų identifikuojant jidišistes, tad subjektai tyrimui atrinkti pagal du pagrindinius kriterijus: jidiš kaip ateities žydų kultūros kalbos pasirinkimas ir dalyvavimas veikloje, kuria siekiama pagerinti žydų gyvenimą diasporoje tautinės mažumos sąlygomis. Disertantė nurodė, kad tyrime nagrinėjamos keturios pagrindinės moterų veiklos sritys, kurios prisidėjo prie tautinės savimonės formavimo. Šios sritys sudaro ir disertacijos struktūrinį pagrindą: tai motinystė ir trys profesiniai laukai – politika, švietimas ir mokslas. Nors moterys buvo aktyvios ir kitose sferose, pavyzdžiui, labdaros, literatūros ir meno, jos nepateko į šio tyrimo, kuris buvo skirtas būtent žydų tapatybės išsaugojimui puoselėjant jidišizmą, aprėptį.

Trumpai apibendrinusi tyrimo chronologines ir geografines ribas bei metodus, S. Valiūnaitė daugiau dėmesio skyrė šaltinių aptarimui, kurių kiekybė išties įspūdinga – disertantė nurodė šaltinius suskirsčiusi net į 20 grupių. Kaip vieną svarbiausių grupių ji išskyrė archyvinius šaltinius, ypač tarpukarinius YIVO instituto archyvus, išsibarsčiusius tarp YIVO Niujorke, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos ir Lietuvos centrinio valstybės archyvo Vilniuje. Paminėtini ir publikuoti YIVO šaltiniai, biografiniai žinynai, periodinė spauda ir kt.

Daugiausia dėmesio savo pasisakyme S. Valiūnaitė skyrė išsamiam tyrimo išvadų aptarimui. Pirmiausia disertacijos autorė konstatavo, kad moterų dalyvavimas jidišizmo judėjime daugiausia sutapo su tradiciniais daugelyje nacionalistinių judėjimų moterims priskiriamais vaidmenimis. Moterų įsitraukimo į politiką analizė parodė, kad skirtingai nuo ankstesnio aktyvaus dalyvavimo revoliuciniuose judėjimuose ir politinėse jaunimo organizacijose, tarpukario laikotarpiu tik nedaugelis moterų siekė ilgalaikės politinės karjeros. Tos, kurios tai darė, dažniausiai į politiką pateko per ankstesnį revoliucinį aktyvizmą. Moterys retai prisidėdavo prie partijų programų formavimo, dažniau koncentravosi į praktinį darbą, ypač srityse, tradiciškai laikomose *moteriškomis*, pavyzdžiui, švietime. Tyrimas taip pat atskleidė kartų skirtumus. Vyresnės moterys politikės, ypač bundistės, buvo labiau paveiktos marksistinės ideologijos ir teikė pirmenybę klasei priklausomybei, o ne tautinei ar lyties tapatybei.

Vilniaus moterų politikų ir pedagogių biografijų analizė parodė, kad konfliktas tarp moterų vaidmenų šeimoje ir viešajame gyvenime priklausė nuo profesijos. Dauguma žinomų politikų neturėjo vaikų arba į politiką įsitraukė tik tada, kai jų vaikai užaugo. Buvusios revoliucionierės dažnai atsisakydavo aktyvizmo tapusios motinomis arba vaikų priežiūrą perduodavo kitoms moterims. O karjerai švietimo srityje motinystė netrukdė: daugelis moterų pedagogių sėkmingai derino šeimos gyvenimą su profesine veikla.

Tyrimas taip pat parodė, kad moterys vaidino svarbų vaidmenį tarpukario Vilniaus jidiš mokyklų judėjime. S. Valiūnaitė sakė, kad jos tyrimas papildė istoriografijoje išsi-

tvirtinusias žinias konkrečiu moterų jidišiščių indėliu į švietimą. Paaiškėjo, kad moterys priklausė švietimo taryboms, jidišistinei mokytojų seminarijai, aktyviai dalyvavo kuriant mokymo programas ir vadovėlius. Jos sudarė didžiąją dalį ikimokyklinio ir pradinio ugdymo mokytojų, o jų aukšta kvalifikacija tiek dalykinėje srityje, tiek pedagogikoje padėjo jidišistines mokyklas paversti moderniomis ir novatoriškomis institucijomis. Taisyti itin pažangūs metodai, pavyzdžiui, kurtos Montessori klasės ir mokyklos vaikams, turintiems specialiųjų poreikių. Dėl egodokumentų trūkumo lieka neaišku, ar šios naujovės kilo iš moterų pažangaus išsilavinimo, ar iš noro atverti sau naujas profesinės veiklos galimybes švietimo srityje.

Mokslas buvo ta profesinė sritis, į kurią moterims buvo sunkiausia atrasti kelius. YIVO institute lyderiavo vyrai, nors moterims oficialiai nebuvo draudžiama įsitraukti į institucijos veiklą. Vis dėlto, nors vyrai institute užėmė vadovaujamas pozicijas, o dauguma mokslininkų taip pat buvo vyrai, moterys atrado savo nišą aspirantūros programoje. Dėl egodokumentų trūkumo taip pat sunku nustatyti, kuo buvo motyvuoti jų pasirinkimai. Programa pritraukė įvairios kilmės ir skirtingų pažiūrų jaunų moterų, kai kurios jų net neturėjo gerų jidiš kalbos įgūdžių, nors ir turėjo vykdyti mokslinius tyrimus šia kalba.

Biografijų ir pasakojimų apie motinos vaidmenį perduodant ir išsaugant tradicijas analizė parodė, kad negalima ignoruoti lyties kategorijos ir namų sferoje. Motinos dažniausiai buvo minimos kaip priimdavusios sprendimus dėl vaikų mokyklos pasirinkimo. Taigi tai leido S. Valiūnaitei padaryti išvadą, kad nors vyrai buvo jidišizmo strategijos kūrėjai, motinos turėjo didelę įtaką kaip sprendimų priėmėjos namuose. Motinos taip pat turėjo lemiamą žodį puoselėjant atžalų žydiškumą. Būtent motinos dažniausiai minimos kaip susirūpinusios dėl vaikų polonizacijos, jų gimtosios jidiš kalbos praradimo. Įdomu, kad moterys taip pat dažnai buvo minimos pasakojimuose apie religinių tradicijų perdavimą sūnums, nors tai buvo už tradicinės jų atsakomybės sferos ribų.

Apibendrinama S. Valiūnaitė teigė, kad nors moterys rūpinosi vaikų žydiškumu, aptartų trijų profesinių sričių moterys pirmiausia siekė spręsti praktines problemas. Nors jos dirbo kurdamos jidišistinį švietimą, kuris puoselėjo ateities kartų tautinę savimonę, jos neskyrė daug laiko diskusijoms apie tautinę kultūrą ar žydiškumą. Šaltinių analizė parodė, kad joms svarbiausia buvo žydų bendruomenės gyvenimo gerinimas, o ne tautiško klausimai.

Po disertantės pasisakymo prasidėjo disertacijos gynimo tarybos narių mokslinė diskusija. Pirmąjį kalbėti tarybos pirmininkas dr. Darius Staliūnas pakvietė prof. dr. Gennady Estraiikh'ą. Šis pirmiausia pasidžiaugė galintis dalyvauti gyvai ir įvardijo vertinantis gynimą kaip įspūdingos disertacijos šventę. Profesorius pabrėžė tyrimo originalumą, aiškią struktūrą, gausų šaltinių naudojimą, disertacijos platų, panoraminį žydų intelektualinio gyvenimo vaizdavimą ir nurodė, kad ši disertacija taps užtikrintu ateities tyrimų pagrindu. Prof. dr. Gennady Estraiikh'as pateikė ir kelias pastabas, pavyzdžiui, rekomendavo skirti daugiau dėmesio Pirmojo pasaulinio karo poveikiui jidiš paplitimui, taip pat jidišizmo ir Sovietų Sąjungos sąsajoms, atkreipiant dėmesį į kai kurių jidišistų ir jidišistinių institucijų komunistinę veiklą. Profesorius pabrėžė, kad šie trumpi pastebėjimai traktuotini kaip pasiūlymai, o ne disertacijos kritika.

Antrasis savo atsiliepimu pasidalino doc. dr. Kamilis Kijekas. Jis sakė, kad parašė rekordiškai ilgą – net 14 puslapių – recenziją, tačiau tik dėl susižavėjimo disertacijos kokybe. Tada doc. Kijekas apibendrino pagrindinius kritinius savo recenzijos punktus. Pirmiausia docentas pasiūlė sistemingiau paaiškinti istorinį Vilniaus politinio kraštovaizdžio kismą teigdamas, kad būtų naudinga išsamiau ištirti, kaip politiniai pokyčiai tarp carinės Rusijos, pereinamojo laikotarpio 1918–1920 m. ir Antrosios Lenkijos Respublikos paveikė lyčių vaidmenis jidiš kultūroje. Kitas pastebėjimas buvo susijęs su moterų jidišiščių atranka: doc. Kijekas nurodė, kad atranka turėtų būti aiškiau pagrįsta, taip pat atkreipė dėmesį į tai, kad nepakankamai dėmesio skirta komunistėms, kurių daugelis buvo įsitraukusios į jidiš kalbančias bendruomenes, ir pasiūlė, kad tai galėtų tapti ateities tyrimo išplėtimo perspektyva. Paskutinis doc. Kijeko iškeltas klausimas buvo susijęs su sionizmo ir diasporos jidiš nacionalizmo santykiu. Jis rekomendavo disertacijoje giliau nagrinėti šią sudėtingą dinamiką, ypač Vilniaus kontekste, kur hebrajų ir jidiš kalbų ratų santykiai buvo kur kas subtilesni nei kitose Antrosios Lenkijos Respublikos dalyse. Apibendrinamas doc. Kijekas pabrėžė, kad Valiūnaitės disertacija yra išskirtinis mokslinis darbas, vertas aukščiausio įvertinimo. Jis išreiškė norą, kad disertacija būtų išleista knyga, ir pareiškė, kad ateityje norėtų skirti ją nagrinėti savo studentams.

Doc. dr. Cecile Kuznitz savo atsiliepimo pradžioje paminėjo amerikiečių istorikės Joanos Wallach Scott koncepciją „contribution history“, kuri apima nutylėtų moterų istorijų atskleidimą, ir pagyrė S. Valiūnaitę už pavyzdinį darbą šioje srityje pabrėždama, kad disertantė atkreipė dėmesį į daugelį nepastebėtų asmenybių ir istorijų. Vėliau doc. C. Kuznitz aptarė paradokšą, kad kai kuriais atvejais žydės buvo tradicijų saugotojos, nenoriai besiintegruojančios į aplinkinę kultūrą, o kitais atvejais jos atrodo kaip tikros integracijos pionierės, aktyviausiai įsitraukiančios į pasaulietinę kultūrą ir, kaip aptarta S. Valiūnaitės disertacijoje, nors žydės motinos dažnai buvo laikomos pagrindinėmis žydų kultūros ir švietimo saugotojomis, mokytojos dažnai kaip tik buvo tos, kurios diegdavo naujoviškus švietimo metodus. Docentė pasiūlė giliau ištirti, kada ir kodėl buvo taikomi šie skirtingi modeliai, atsižvelgiant į tokius veiksnius kaip moterų amžiaus ir klasės įtaka. Taip pat doc. C. Kuznitz svarstė lyties kaip aiškinamosios kategorijos išskirtinumo klausimą: kiek aptariamoms problemoms, reiškiniai buvo būdingi būtent moterims, kiek sąsajų galime aptikti tarp visų jidišiščių – vyrų ir moterų – padėties, pavyzdžiui, ar Bundo populiarumas menko tik tarp moterų, ar tai buvo platesnės tendencijos, turėjusios įtakos tiek vyrams, tiek moterims, dalis.

Doc. dr. Dovilė Troskovaitė pradėjo savo pasisakymą teigdama, kad S. Valiūnaitės disertacija svarbi ne tik žydų, bet ir feminizmo, politinių judėjimų, nacionalizmo studijoms ir apskritai Vilniaus istorijai, o pasirinkta feministinė prieiga tyrime panaudota aktyviai ir efektyviai. Doc. D. Troskovaitė išsakė tris kritines pastabas dėl tyrimo. Pirmiausia, atkreipė dėmesį, kad nors disertacijoje puikiai pristatytas moterų vaidmuo kuriant jidiš mokyklas, joje nepakankamai aptartas platesnis istorinis kontekstas, susijęs su Rusijos imperijos politika žydų švietimo atžvilgiu, ypač dėl jidiš kalbos vartojimo. Kalbėtoja iškėlė mintį, kad pateikiant daugiau informacijos apie Rusijos imperijos politiką žydų švietimo atžvilgiu ir jidiš kalbos suvokimą kaip „žargoną“, būtų galima padėti skaityto-

jams geriau suprasti sunkumus, su kuriais susidurta steigiant jidiš kalbos mokyklas tuo laikotarpiu. Antra, doc. D. Troskovaitė paskatino atkreipti daugiau dėmesio į modernizacijos ir sekuliarizacijos procesų poveikį moterų santykiui su judaizmu. Galiausiai, pažymėta, kad vertinant neigiamą Lenkijos požiūrį į tautinių mažumų švietimą tarpukario laikotarpiu, reikėtų turėti mintyje platesnį kontekstą. Doc. D. Troskovaitė pabrėžė, kad Lenkijos valstybės politika mažumų švietimo atžvilgiu buvo dalis platesnių pastangų nacionalizuoti ir asimiliuoti ne lenkų tautybės gyventojus, ypač pasienio teritorijose, ir kad ši politika buvo nukreipta ne tik į žydų švietimą, bet ir į visas tautines mažumas, tačiau neigiamą požiūrį į jidišistinį švietimą iš dalies taip pat skatino jo ryšys su kairiosiomis ideologijomis. Apibendrinama doc. D. Troskovaitė pažymėjo, kad šias pastabas vertina kaip numatančias potencialias ateities tyrimų sritis, kurios galėtų dar labiau pagilinti supratimą apie disertacijoje aptartus procesus.

Paskutinis savo atsiliepimą pristatė disertacijos gynimo tarybos pirmininkas dr. Darius Staliūnas. Jis savo pasisakymą pradėjo teigdamas, kad akivaizdu, jog disertaciją parašė pripažinta mokslininkė, turinti didelę patirtį šioje srityje. Dr. D. Staliūnas pabrėžė, kad rankraštis ne tik atitinka visus akademinis reikalavimus, keliamus daktaro disertacijai, bet ir išsiskiria savo kokybe, palyginti su panašiais darbais. Jis taip pat nurodė, kad skirtingai nei dauguma komiteto narių, jis turėjo galimybę perskaityti ir recenzuoti rankraštį ankstesniuose jo rengimo etapuose. Recenzentas toliau paaiškino, kad, palyginti su pirminiu projektu, galutinė disertacijos versija buvo gerokai patobulinta, ir gyrė autorę už rankraščio struktūros nugalėjimą, terminologijos patikslinimą, didesnę vietovardžių vartojimo nuoseklumą, tyrimui aktualių socialinių mokslų teorinių modelių įtraukimą. Apibendrinamas recenzentas patvirtino, kad disertacija visiškai atitinka humanitarinių mokslų daktaro disertacijos kriterijus.

Pasisakius visiems komisijos nariams ir disertantei atsakius į jų pastabas, dr. Darius Staliūnas pakvietė pasisakyti disertacijai vadovavusią prof. dr. Jurgitą Verbickienę. Vadovė pradėjo asmeniniu prisiminimu, kad savo disertaciją gynė toje pačioje auditorijoje, o tai žymėjo žydų studijų pradžią universitete, nuo tada ši mokslo sritis išaugo iki specializuoto tyrimų centro ir gyvybingos akademinės bendruomenės. Prof. J. Verbickienė taip pat prisiminė susitikimą su S. Valiūnaite po jos studijų pertraukos, kai ji jau buvo įsitvirtinusi kaip stipri mokslininkė, ypač istorinių šaltinių jidiš kalba vertimų srityje. Vadovei nuo pat pradžių buvo aišku, kad S. Valiūnaitė ne tik turi žinių, bet ir yra nuoširdžiai smalsi bei atsidavusi savo darbui. Prof. J. Verbickienė pabrėžė, kad šis disertacijos gynimo procesas – gražus disertantės mokslinio augimo patvirtinimas.

Pasibaigus kalboms, auditorijos buvo paprašyta išeiti ir leisti tarybai slaptai balsuoti. Klausytojams grįžus, tarybos pirmininkas dr. Darius Staliūnas pranešė džiugią žinią – Saulei Valiūnaitei suteikiamas humanitarinių mokslų daktaro laipsnis.